

Demokrácia az információs társadalomban

A tanulmány a demokrácia helyzetét elemezi az információs társadalom időszakában. Az elemzés során feltárulnak a demokratikus intézményrendszer korlátai, fény derül arra, hogy mennyiben támogatják a hálózatok a szabadságjogok gyakorlását jelenleg, és milyen eddig kiaknázatlan lehetőségeket rejt még magában. A tanulmány azt mutatja be, hogy a politika mennyiben befolyásolja az egyes demokratikus szabadságjogokat. Az írás azt is számba veszi, hogy az információs társadalom szakirodalmának jelentősebb alakjai milyen demokrácia fogalmakkal dolgoztak vízióik vagy elemzéseik megfogalmazásakor. Végül elemzésre kerül az is, hogy a politika miért van lépéshátrányban az információs társadalmak technokulturális közegéhez képest.

Kulcsszavak: *demokrácia, demokratikus intézményrendszer, hálózatok, szabadságjogok, információs társadalom*

Szerzői információ:

Faragó Péter

Szociológus 1998-ban végzett a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karán. Ph.D. fokozatát a Budapesti Műszaki Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Karán szerezte 2006-ban. 2001 és 2004 között az MTA Szociológiai Kutatóintézetében volt tudományos segédmunkatárs, majd 2004 és 2006 között az Országos Területfejlesztési Hivatalban (OTH) dolgozott köztisztviselőként, informatikai feladatkörben. 2006 szeptembere óta a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség (NFÜ) munkatársa. 1997 óta a Polányi Mihály Szabadelvű Filozófiai Társaság, 1998 óta a Magyar Szociológiai Társaság tagja.

E-mail: Peter.Farago@MEH.HU

Így hivatkozzon erre a cikkre:

Faragó Péter. „Demokrácia az információs társadalomban”.

Információs Társadalom VII, 4. szám (2007): 68–85.

<https://dx.doi.org/10.22503/inftars.VII.2007.4.4>

A folyóiratban közölt művek

a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 4.0

Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően használhatók.

Faragó Péter

Demokrácia az információs társadalomban

Bevezető

A tanulmány célja, hogy a demokrácia helyzetét elemezze az információs társadalmak időszakában. Az elemzés során feltárulnak a demokratikus intézményrendszer korlátai, fény derül arra, hogy mennyiben támogatják a hálózatok a szabadságjogok gyakorlását jelenleg, és milyen eddig kiaknázatlan lehetőségeket rejt még magában. Az írás azt mutatja be, hogy a politika mennyiben befolyásolja az egyes demokratikus szabadságjogokat. Továbbá számba veszi, hogy az információs társadalom szakirodalmának jelentősebb alakjai milyen demokráciafogalmakkal dolgoztak vízióik vagy elemzéseik megfogalmazásakor. Végül magyarázatot próbál adni arra is, hogy a politika miért van lépéshátrányban az információs társadalmak technokulturális közegéhez képest.

(Poszt)indusztriális demokrácia

Amikor a demokrácia helyzetét az információs társadalom keretein belül szeretnénk meghatározni, a legkézenfekvőbbnek az tűnik, ha elsőként a posztindusztrializmus – és ezáltal az információs-kommunikációs társadalom paradigma (IKTp)¹ – egyik „ős-atyjához”, a kiváló amerikai szociológushoz, Daniel Bellhez fordulunk. Én ezúttal munkáinak nem azt a sokat emlegetett részét vesszem szemügyre, amely a gazdasági struktúraváltozásokat, a tudás szerepének felértékelődését követi nyomon, hanem a demokrácia és a szabadság kérdésével kapcsolatos megjegyzéseire fókuszálok. Bell, a méltatlanul keveset idézett „A kapitalizmus kulturális ellentmondásai” (*The Cultural Contradictions of Capitalism*) című munkájában a demokrácia következő definíciójával szolgál: „[a] demokrácia olyan társadalompolitikai rendszer, amelynek legitimitása a kormányzottak jóváhagyásán alapul, ahol a politikai aréna a legkülönbözőbb szemben álló csoportok számára nyitott, és ahol az alapvető szabadságjogok védelme biztosított” (Bell 1976, 14).

Eszerint a demokratikus társadalom kormányzókra és kormányzottakra oszlik, benne uralmi (vezetői-alárendelti) viszonyok alakulnak ki. A kormányzókat a kormányzottak szavazati joggal rendelkező csoportjának többségi szavazata alapján választják meg, mely a hatalmi, kormányzói pozíció legitimitációjának alapja. A legitimitás itt annyit tesz, hogy a kormányzottak az államügyek intézésének jogát átruházzák a kormányzókra. A kormányzók ezáltal felettük hatalmi pozícióba kerülnek, a konkrét államügyekben a kormányzottak a következő választásig nem alkothatnak véleményt, pusztán elszenvedői lesznek a kormányzók döntésének. A politikai döntési jog átruházásának

¹ A továbbiakban az *információs-kommunikációs társadalom paradigmára* az IKTp, az *információs-kommunikációs technológia* kifejezésre az IKT rövidítést használom.

rendszerét nevezi a politikatudományi szakzsargonon *közvetett demokráciának*. Ez a demokráciaforma vált uralkodóvá már az industrializmus korai időszakában is, és nincs ez másként a Bell által posztindusztriálisnak nevezett társadalmakban sem.

A posztindusztriális társadalom – Bell szerint – abban különbözik az ipari társadalomtól, hogy a profittnövekedést nem elsősorban a termelés növelésétől, hanem az emberek által elvégzett munkától, tudásuktól, az ún. hozzáadott értéktől várják (Bell 1976, 15). A posztindusztriális társadalomban már nem a materiális tulajdon az egyedüli hatalmi eszköz, hanem a tekintély, a szimbolikus tőkefajták mindegyike. „A posztindusztriális társadalom koncepció nem nyújt teljes képet a társadalmi rendről, sokkal inkább olyan kísérlet, amely a társadalmi struktúra [...] tengelyének változásait próbálja bemutatni és magyarázni. [...] A valódi különbség a mai modern társadalomban nem a termelés birtokosai és az egységes »proletariátus« között van, hanem a bürokratikus és tekintélykapcsolatokban azok között, akiknek *hatalmában áll döntést hozni és akiknek nem* (kiemelés – F. P.), bármilyen társadalmi szerveződésről legyen is szó – politikairól, gazdaságról vagy társadalmiról” (Bell 1974, 119). A posztindusztriális társadalom koncepciója tehát a társadalmi (osztály)struktúra változásaira kíván rámutatni. Ez a változás a döntéshozatal lehetőségében ragadható meg leginkább, s így a döntéshozatal szabadsága vagy annak hiánya határozza meg az új hatalmi viszonyokat.

Anélkül, hogy itt részletesen vitatnám Bell posztindusztrializmus-elméletét,² utalni szeretnék rá, hogy mennyire megtévesztő maga a posztindusztriális fogalom is, amely igen erőteljesen azt sugallja, hogy végérvényesen meghaladtuk az évszázados ipari viszonyokat, a kapitalizmus klasszikus állapotát: a fogyasztói és osztályjellegű viszonyokat a társadalomban, a *laissez-faire* tőkés viszonyokat a gazdaságban és a korábbi politikai anomáliákat. Igaz ugyan, hogy a megtermelt áru jellege, a termelés módja, valamint az értékesítés (marketing – sic!) módszerei sok esetben jelentős változásokon mentek keresztül, de makroszintű gazdasági, társadalmi és politikai változásokról aligha számolhatunk be. Épp ellenkezőleg: minden eddiginél nagyobb volumenű ipari beruházásoknak lehetünk tanúi, melyek kielégíthetetlen energia- és nyersanyagigénnyel állnak elő, miközben minden korábbinál durvábban szennyezik a környezetet. Korunk politikai és gazdasági viszonyainak egyik legszebb példája az a jelenség, amikor az egyes nemzetközi ipari termelők már azzal reklámozzák magukat, hogy termékeik előállításánál nem használnak gyermekmunkát!

Nem azt állítom, hogy ne mentek volna végbe a már közhelyességig ismételtetett változások a termelésben (a szolgáltatató szektor megerősödése, a tudás szerepének felértékelődése, az állandó átképzés kényszere, a marketing túlértékelése), hanem amellet érvelek, hogy az ipari termelés, az industrialitás szerepe mit sem csökkent az utóbbi években; csúcra járnak az ipari termelés legkülönbözőbb formái (élelmiszeripar, mikroelektronika, autógyártás stb.), amelyet a marketingeszközökkel felkorbácsolt extrém fogyasztási szokások tovább erősítenek. Azért fontos, hogy mindezt világossá tegyük, mert a bennünket körülvevő kapitalizmus ugyan sok szempontból *megújult*, a vizsgálatunk szempontjából fontos társadalmi és politikai változások azonban *elmaradtak* (balol-

² A posztindusztrializmus az egyik olyan elmélet, amely gátolja a valós gazdasági viszonyok és az azokból következő demokratikus deficietek feltárását, ezért az elmélet részletes kritikája régi adóssága a témával foglalkozó társadalomtudósoknak.

dali kritikaként lásd pl. Szalai 2006). Állításom lényege éppen abban áll, hogy a valóban átalakult, (poszt)indusztriális, posztmodern, információs gazdasághoz képest a regnáló politikai struktúra még mindig a klasszikus ipari társadalom több száz éves politikai berendezkedésének alkotmányos elveire épül. A demokrácia lépéshátrányban van a gazdaság helyzetéhez, a technológia általa nyújtott lehetőségekhez és az ehhez kapcsolódó közgondolkodáshoz (az ún. gyakorlati élethez) képest. Az ebből adódó társadalmi (és személyes) feszültséget napról napra észleljük, bár magát a jelenséget és annak okait nehezen tudjuk megragadni. Az atlanti kultúra társadalmi egyszerre a szólásszabadság mintaállamai és az élet legkülönbözőbb területeinek rugalmasságát, kommunikálhatóságát, átláthatóságát hirdetik, ugyanakkor a demokratikus gyakorlatok mai merev formáit valami megváltoztathatatlan monumentumnak, „az elképzelhető demokráciák legjobbjának” tekintik. Nyitott hétköznapi élet, szabad gazdaság aligha létezhet hosszú távon a megfelelően hozzáigazított demokratikus intézményrendszer nélkül. Politika, gazdaság és kultúra nem választhatók el egymástól egyazon életvilágon belül; az egyén élete minden szegmensében ugyanazokat az eszközöket szeretné alkalmazni, és nem érti, hogy az élet egyes területeinek rendkívüli rugalmassága, hogyan társulhat egy igen statikus, 19. századi formájában megkövesedett politikai élettel. Ez az inkoherencia leginkább gyakorlati (technikai) oldalról merül fel, s itt nem a homogén világgép igényéről, az elméleti koherencia kereséséről van szó. Az utóbbiakról folyó vita megmarad az értelmiség vékony rétegeinek.

A politikatudomány tankönyveiben alapvetően két demokráciaformát szokás számbavenni. Az első a már említett közvetett vagy képviseleti demokrácia, amely az atlanti kultúra államaiban szinte kizárólagosan van jelen, még akkor is, ha a belőle kinövő államformák sok tekintetben eltérnek. Megkülönböztethetünk prezidenciális, félprezidenciális, illetve gyenge-prezidenciális (kormányfői) rendszereket, de vannak szép számmal alkotmányos monarchiák is. Több kisebb-nagyobb különbség lehet egy-egy ilyen rendszer között, parlamentáris, képviseleti jellegében azonban mindegyik megegyezik. Korunk demokráciája, a (poszt)indusztriális képviseleti demokrácia a kormányzók és a kormányzottak közé ékel egy választott képviseleti csoportot, amely az első hatalmi ágat alkotja, és amelynek mintegy féket kellene jelentenie az éppen kormányzók hatalmával szemben. A megválasztott képviselők azonban sokkal inkább kötődnek saját politikai csoportjukhoz és képviselői érdekszférájukhoz, mint a választói akarat érvényesítéséhez, így elsősorban egy kormányzói vagy kormányellenzői program képviselői. Konkrét ügyekben alig-alig hallatnak önálló véleményt, konkrét választói képviseletet elvétve gyakorolnak. A néhány évente ismétlődő választásokon a kormányzott állampolgár csak egy-két nagyobb politikai erő programja között választhat, a választások közötti igen hosszú időszakokban képtelen befolyásolni az államügyek intézését – hatalmát átadja, befolyását elveszti.

A képviseleti demokráciával szemben, Bell a *közvetlen vagy „részvételi demokráciát”* sem tartja valamiféle univerzális gyógyszernek, amely minden demokratikus deficitet megold. Ha az állampolgárokon múlna, szegregált iskolákat hoznának létre – utal Bell a Platón óta feszítő morális problémára –, de nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy egyetlen régió sem független politikai entitás, hanem egy nagyobb politikai egység része, és így az egész társadalom etikai normáihoz kell alkalmazkodnia. „Röviden: a részvételi demokrácia egy újabb apropó arra, hogy a politikai filozófia klasszikus problémá-

ját ismételten felvessük, vagyis hogy kinek és milyen szinten kellene kormányoznia, milyen döntéseket kellene hoznia, és mely társadalmi csoportra vonatkozólag” (Bell 1974, 366; 1976, 204). Nem elegendő az elitek³ etikai normáit, politikai és gazdasági érdekeit figyelembe venni, hanem a teljes társadalom normáihoz kell minden kérdésben igazodnunk. Ez pedig aligha valósítható meg egy olyan képviselői rendszerben, ahol az egyén szinte semmilyen módon nem tud beleszólni a döntéshozatalba. Bell igen érzékeny erre a problémára, hiszen már „A posztindusztriális társadalom kialakulása” (*The Coming of Post-Industrial Society*) című könyvében is felveti, majd a kapitalizmus ellentmondásairól írt könyvében szinte szóról szóra megismétli. Bell megállapításaiból következtethet, hogy morális és politikai okokból egyaránt szükséges lehet egy, a totális részvételi és a totális képviselői demokrácia közötti, a gyakorlatban is működőképes átmeneti demokratikus intézményforma kialakítása.

Demokratizáló technológiák?

A technika által elbűvölt kutatók, így az IKTp képviselői is igen gyakran a technikai determinizmus csapdájába esnek, és ezért gyakorta a *par excellence* technológia demokratizáló hatása mellett érvelnek.⁴ Elsőként vegyük szemügyre Armand Mattelartnak „Az információs társadalom története” című összefoglaló munkáját, emeljünk ki néhány általa idézett klasszikus szerzőt, és figyeljük meg, ők miként vélekednek a technika demokratizáló hatásáról.

Mattelart elsőként Alexandre-Théophile Vandermonde, a neves 18. századi francia hegedűművész, kémikus és matematikus kijelentését idézi, aki a következőképpen érvelt egy technikai találmány mellett: „Elhangzott egy gondolat a távíróval kapcsolatban, ami számomra végtelenül igaznak tűnik, amely éreztetni ennek teljes jelentőségét: nevezetesen, hogy e találmány lényege lehetővé teszi a demokrácia meggyökerezését egy nagy népnél” (Mattelart 2004, 31).

Igen optimista Lewis Mumford is, aki egyébként igen kritikusan viszonyult a technikai fejlődés és az ember kapcsolatához: „Mindenhol, ahol az új technológia eszközei elérhetőek, és ahol közös nyelvet beszélnek, napjainkban olyan politikai egység elemeit fedezhetjük fel, amely szinte a régi Attika legkisebb városaihoz hasonlítható” (Mattelart 2004, 48).

A kibernetika atyjaként is számon tartott matematikus-filozófus Norbert Wiener szerint decentralizált jellege révén az információ lesz a „második ipari forradalom” forrása: e forradalom hordozza majd az emberek felszabadításának ígéretét (Mattelart 2004, 48). Ebből következően az IKT-eszközeit is a szabadság növelésének eszközei közé kell sorolnunk.

³ Amikor elitekről beszélünk, akkor meg kell különböztetnünk politikai, gazdasági, kulturális és médieliteket. Ezek mindegyike viszonylag jól elkülönülő csoportként van jelen a társadalomban, s így saját érdekei, jellemzői vannak. Átfedések, csoportközi kapcsolatok természetesen léteznek az elitek között is, összességükben mégsem tekinthetők egységes társadalmi csoportnak.

⁴ Dányi Endre és Sükösd Miklós kivállótanulmányukban őket nevezi technoutópistáknak, szemben a technika elidegenítő, eldologiasító jellegét hangsúlyozó szerzőkkel, akiket technopesszimizistáknak titulálnak (Dányi-Sükösd 2003, 289–290).

Bell a „részvételi társadalommal” (demokráciával) szemben érzett fenntartásainak adott hangot több művében is – támasztja alá a fent is megfogalmazottakat Mattelart –, a kortárs Amitai Etzioni szerint viszont a posztmodern társadalom feladata, hogy megnyissa a „tömeges részvétel” korát. A Minerva névre keresztelt részvételi technológiai rendszert Etzioni azért tervezte meg, hogy „elősegítse a kábeltelevízió felhasználását a helyi igazgatási szintű döntéshozatalok demokratizálódásának keretei között” (Mattelart 2004, 105).

Mattelart szerint Yoneji Masuda olyan társadalmat ígér, ahol a társadalmi részvétel politikai és erkölcsi értékévé válik, ahol „a központosított hatalom és a hierarchia egy »sokközpontú társadalomnak« adja át a helyét” (Mattelart 2004, 112).

A fenti szerzők mindegyike valamilyen módon a technológiai fejlődés és a demokrácia erősödése közötti összefüggés elkötelezett híve. A téma egyik legmarkánsabb determinista IKTp írását mégsem a fenti klasszikus szerzők valamelyike, hanem Christopher Kedzie, a *RAND Corporation* egyik disszertánsa fogalmazta meg. Kedzie munkájában párhuzamos forradalmakról beszél, amelyek egyidejűleg határozták meg az 1980-as évek végének politikai és kulturális miliójét: egy időpontra vezethető vissza a kelet-európai szocialista országokban a demokratikus fordulat és az IKT elterjedésének kezdete. Kedzie azt a hipotézist kívánja igazolni, hogy „a demokrácia és a hálózati kommunikáció között pozitív korreláció van” (Kedzie 1997). Szerinte a technológiai fejlődés erőteljesen támogatja a demokráciát, s az esettanulmányként bemutatott szovjet példa azt igazolja, hogy az IKT szovjetunióbeli elterjedésének komoly szerepe volt az egypártrendszer demokratizálásában.

Igaz, hogy a kommunikációs csatornák felszabadulása, kibővülése kaput nyit a szólásszabadság előtt, mégis nehezen igazolható, hogy miért vezetne ez közvetlenül és kizárólag egy egypártrendszerű ország demokratizálódásához. Ez a technikai determinizmus egyik klasszikus példája, amely nézet általában az új technológiák megjelenésével párhuzamosan tör elő annak lelkes hívei körében. Kedzie determinizmusa nemcsak a determinizmussal szemben felhozható klasszikus érvek miatt téves, hanem azért is, mert nem világos, hogyan alakul ki oksági viszony a kommunikációs technológiák és a demokratizálódó intézményrendszer között.

Ha megfordítjuk a helyzetet, talán még világosabban látszik a probléma. Igaz, hogy az egypártrendszerben a politikai diktatúra nyer a kommunikációs csatornák korlátozásával és az azok fölötti kontroll fenntartásával, de a teljes kontroll pusztá megszüntetése még nem vezet közvetlenül demokratikus politikai intézményrendszerhez. Erre a mai Kína nyújtja a legnyilvánvalóbb példát. Itt az utóbbi évtizedben nemcsak az IKT-eszközök terjedése kaptott szárnyra, de a kapitalista gazdaság egy speciális formájának is teret engedett a kínai rezsim, miközben változatlan erővel és hatékonysággal hárít el minden demokratizáló kísérletet politikai téren. Sőt Kína azzal a feltétellel nyitotta meg piacait a kapitalista gazdaság s így az egész IKT-szektor előtt, hogy az atlanti külpolitika nem támadja tovább a kínai egypártrendszert.⁵ Egyelőre úgy tűnik, hogy

⁵ Ez az a folyamat, amelyet a Nyugat sikeresen túl is teljesített az olimpia odaítélésével, amellyel végérvényesen legitímált egy diktatorikus politikai berendezkedésű, mégis tökéletes gazdasági viszonyok között élő országot. Ezzel a nyugati politika (élén természetesen az USA-val) egyszersmind kifejezésre juttatta, hogy milyen mértékben védelmezője a polgári demokráciának, s mennyire elkötelezett híve a kapitalista gazdaságnak.

Kína sikerrel korlátozza az IKT-szektor olyan szinten, amely már éppen elegendő a rendszer fenntartásához, de még nem lehetetleníti el a piacgazdaság fenntartásához szükséges kommunikációt. Ez persze megint csak alátámasztja s nem aláássa az IKT társadalmi szerepének jelentőségét, hiszen többek között az IKT-biztosította viszonylagos nyitottság ad lehetőséget arra, hogy egy demokratikus és fejlődő társadalom látogatát keltve Kína legitimálja hatalmi pozícióit a nyugati társadalmak előtt. Az atlanti politika gazdasági érdekek által erősen motivált engedékenységének köszönhetően válhatott Kína szalonképes félkapitalista e-diktatúrává.

Demokrácia a hálózatok világában

Az IKTp kutatói a demokrácia problémáit mindeddig alapvetően a hálózati szabadság dimenziójában tárgyalták. Elsőként azt a kérdést vetették fel, hogy mennyiben teljesülnek az esélyegyenlőség alapelvei az internethez való hozzáférés területén. Másik alapvető kérdésként pedig az merült fel, hogy az internet adta publikálási és kommunikációs lehetőségek milyen mértékben korlátozhatók. Az egyik szélső álláspont szerint ugyanazokat a jogi szabályozókat kellene az internetre is alkalmaznunk, mint a hétköznapi életben, vagyis az off-line médiában, így minden internetes tartalmat megfigyelés és szigorú szabályozás alá kellene vonnunk. Ennek elvi és gyakorlati ellenzői képviselik a másik szélső álláspontot, mely szerint az internetes publikálási lehetőségek és kommunikációs csatornák szabadságfokát a maximumon kellene tartanunk, ezzel mintegy enyhítve azt a demokratikus deficitet, amelyet maguk a demokratikusnak nevezett politikai rendszerek termelnek ki. A két szélső álláspont közül ma még mindig inkább az utóbbihoz állunk közelebb, még akkor is, ha az államok és a nemzetközi informatikai lobbik igyekeznek megfigyelésük, befolyásuk alá vonni az új médiumokat is, s a hálózatokon kívül már régóta alkalmazott korlátozási eszközöket szép lassan igyekeznek becsempészni a hálózati kommunikáció szabályozásába.

Ha egy pillanatra megpróbáljuk a paradigma kínálta viszonylag új szemüveget egy korábbira cserélni, az információs társadalomnak nevezett (poszt)modern társadalomforma és a demokráciafogalom közötti alapvető kapcsolat már kevésbé fogja elkerülni figyelmünket. Az IKTp kutatói eddig főként a *belső*, a hálózati szabadság és demokrácia kérdésével foglalkoztak, és minden olyan szempontot, amely a *külső*, a hálózaton kívüli szabadság és demokrácia kérdésre vonatkozik, csak viszonyítási pontként, segédeszközként vagy szabályozó mintaként használtak a hálózat védelme, szabályozása vagy éppen korlátozása érdekében.⁶ Ha hajlandók vagyunk egy rövid időre magunkon hagyni régi szemüvegünket, nemcsak az történik, hogy a korábbi kérdések egészen új módon fogalmazódnak meg számunkra, hanem egészen új problémafelvetésekkel, kérdésekkel leszünk gazdagabbak.

Az egyik legalapvetőbb kérdés, hogy mennyiben járulnak hozzá a hálózatok a politikai élet demokratizálódásához, ill. hozzájárulnak-e egyáltalán. Ahhoz, hogy feltérképezhessük, hogy milyen hálózati eszközökkel, módszerekkel járulhat hozzá az IKT-

⁶ A belső-külső szabadság fogalmi elválasztása természetesen erősen analitikus, a gyakorlatban nincs merev határ a két terület között.

szektor a demokratikus deficitek csökkentéséhez, világossá kell tennünk mi a különbség a belső és a külső szabadság között. Milyen e két szabadságforma viszonya egymáshoz? Mennyiben előfeltétele egyik a másiknak? Létezhetnek-e egymástól függetlenül szabályozott *szabadságterek* a társadalmi valóságban? Fel kell tehát térképeznünk, milyen hálózataink vannak, és milyen azok egymáshoz való viszonya.

Úton a mobilhálózatok felé

Nemrég jelent meg egy, az interneten belüli szólásszabadság (belső szabadságtér) kérdéséről szóló igen alapos munka, melynek szerzője Bayer Judit (Bayer 2005). A könyv részletesen elemzi a hálózati szabadság körüli igen összetett hazai és nemzetközi jogi környezetet, kiemelve a hangsúlyos uniós jogszabályokat, minden esetben összevetve ezeket az amerikai precedensekkel.

Bayer helyesen állítja szembe egymással az internetes szabadságtörekvések két ellentétes tendenciáját (Bayer 2005, 21). Az első a szabadságjogok *maximalizálása*, amely a jogi lehetőségek tágítását, az internet szempontjából releváns szabadságformák (elsősorban a szólásszabadság) minél csekélyebb korlátozását jelenti. A másik a szabadságjogok *ellenőrzésére* való törekvés, amely a felhasználók szabadságának korlátozását, az általuk használt hardverek, szoftverek és hálózatok kontrollját jelenti.

A maximalizálás, a szabadságtér tágítása nyilvánvalóan az érdekeit érvényesíteni kívánó állampolgár érdeke, míg az ellenőrzés, korlátozás, a szabadságtér szűkítése alapvetően a fő controller államé, valamint a piacilag érdekelt informatikai nagyvállalatoké. Állam és állampolgár ellentétes politikai viszonya klasszikus politikatudományi probléma, melyet az előbbieken már részleteztem, most pedig kitérek a piaci nagyvállalatok kontrollszerepére is. „A nagyvállalatok célja, hogy ne maradjanak ki a felhasználó és az információ közötti, egyre rövidebb láncból. El kell érniük, hogy a felhasználónak szűksége legyen a termékükre. [...] A szabályozási kérdés tabuként kezelése nem más, mint a kezdeményezés átengedése a gazdasági érdekcsoportok számára. A kormánynak következetesen ki kellene állnia a szabadságjogok minél tejeőbb érvényesülése, az új technológia demokratikus jellegű (sic!) használhatósága mellett. Az állami beavatkozás teljes elutasítása nem más, mint a véleménynyilvánítási szabadság liberális értelmezésének eltorzítása” (Bayer 2005, 21–22).

Bayer Judit álláspontja világos: az internet által kínált szabadságtér hosszú távon csak az állami beavatkozás segítségével tartható fenn. Ellentmondásos módon a tisztán piaci viszonyok egyáltalán *nem garantálják* a szabad információáramlást, állami kontroll nélkül éppen hogy veszélyeztetik azt. Az IKT-cégek monopolizáló törekvéseit Bayer a szoftverhasználat felől közelíti meg, s ebben a cégek három törekvésére mutat rá: 1. elhítetik a fogyasztókkal, hogy az ő termékük a legjobb; 2. eléri, hogy a kormányzati szabályozás kötelezővé tegye szoftverük használatát; 3. bizonyos kommunikációs funkciókat elérhetetlenné tesznek a termék használata nélkül.

Ha a piaci szereplők körét nem korlátozzuk a szoftvergyártókra, akkor még számos más, a szabadságtér mesterséges korlátozását célzó törekvést is meghatározhatunk: elég ha a copyright kérdésével szorosan összefüggő le- és feltöltési szabadságot vagy a hardverkapacitások mesterséges fokozásának tendenciáját említjük. Anélkül, hogy részlete-

sen számba vennénk minden érintett informatikai szegmenst, levonhatjuk azt az általános következtetést, hogy az állam szerepe alapvető a szabadságtér garantálása szempontjából. Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a piaci szereplők érdekelték abban, hogy újabb és újabb szabadságtereket nyissanak számunkra. Ilyen termékek például a mobiltelefonok, a wi-fi hálózati eszközök vagy az egyre népszerűbb hibrid mobil készülékek. Ezek – az előző példákkal ellentétben – kifejezetten növelik a kommunikáció szabadságfokát még akkor is, ha hardver- és szoftverpiacaikon hasonló korlátozó tendenciák kialakulása valószínűsíthető, mint a személyi számítógépek esetén.

A mobil eszközök és a demokratikus intézményrendszer kapcsolatáról érdekes írásokat olvashatunk a *Mobil Democracy* című, Nyíri Kristóf által szerkesztett konferenciakiadványban (Nyíri 2003). Az írások kivétel nélkül a mobiltelefonia legjellemzőbb demokráciaerősítő tulajdonságának a megerősödött kommunikációs szabadságot tartják. A Fortunati által mobildemokráciának (*cell-democracy*) nevezett jelenséget a társadalomtudósok általában „vitakozó”, „beszélgető” vagy „csevegő” társadalomként írják le (Fortunati 2003, 241). Ezzel ugyan valóban erősödik a kommunikációs *elérés és elérhetőség szabadsága*, viszont nem erősödik tőle a sokkal fontosabb politikai szabadság. A mobildemokrácia ilyen formában bevezetett fogalma kissé félrevezető, hiszen a mobilizált kommunikáció lehetősége még nem vezet közvetlenül a politikai szabadság növekedéséhez – ideális esetben az utóbbi legfeljebb hatással lehet az előbbire. A politikai szabadságtér növekedésére a mobildemokrácia hívei többnyire két releváns példát hoznak fel. Az első a Fülöp-szigetek példája, ahol diktátorokat, elnököket emeltek fel vagy küldtek politikai mellékvágányra azért, hogy jórészt mobiltelefonok segítségével (lánchívásokkal és SMS-sel) olyan politikai ellenzéki megmozdulásokat szerveztek, amelyek országos méretű demonstrációkká nőttek ki magukat (Paragas 2003, 266–271).

A kötetben szereplő másik történeten túl – amely a mobiltelefon politikai marketingben való hatékony felhasználását példázza (Shing 2003) – megemlíthető még két magyar példa is: a 2006. szeptember 18-án az MTV székháza ellen intézett támadás, valamint a 2006. október 23-ai ünnepek során tapasztalt rendőri túlkapasok és az azokkal párhuzamosan kitört zavargások. A mobilkommunikációs eszközök éppúgy segítettek a politikai megmozdulások szervezését, mint a rendőri beavatkozások irányítását. A későbbi vizsgálatok során erőteljesen támaszkodtak a telefonos lehallgatásokra, a rögzített mobilhívásokra és az SMS-ekre. Ezek az esetek azonban nem azt támasztják alá, hogy a mobilkommunikációs technikák demokratikusabb környezetet teremtenek: a technika pusztán *segítséget nyújt* ahhoz, hogy az amúgy meglévő társadalmi, politikai feszültségek könnyebben manifesztálódhassanak. A politikai feszültség egy demokráciában nem valami végérvényesen leküzdendő rossz, hanem természetes velejárója a demokratikus intézményrendszernek. A technika közvetítő eszköz, nem új politikai tényező.

El kell ismerjünk, hogy ezekkel az eszközökkel hatékonyabban szervezhetőek meg a tömegdemonstrációk, több ember, rövidebb idő alatt mozgósítható, s ezzel valóban könnyebbé tehető egyes demokratikus jogok gyakorlása: a szólásszabadság és a gyülekezési jog könnyebben válik érvényesíthetővé. A mobilkommunikáció legfontosabb politikai vívmánya, hogy segíti bizonyos politikai jogok gyakorlását, ezzel féken tartja a regnáló politikai hatalmat, biztosítja a demokratikus intézményrendszer fenntartásához

szükséges politikai *bizonytalanságot*. Korunkat az IKTp több képviselője is a növekvő bizonytalanság világaként határozta meg. A bizonytalanság, a képlékenység vagy a törékenység (*fragility*) posztmodernből ránk maradt fogalmait sokan negatív előjellel használják, holott a demokratikus intézményrendszer fenntartása csak a politikai bizonytalanságon, a hatalom számonkérhetőségén, a kormányzat és a képviselők leválthatóságán és visszahívhatóságán keresztül valósítható meg. Ez a fajta bizonytalanság nem a politikai rendszer egészének bizonytalansága, pusztán a politikai hatalom kerül bizonytalanabb pozícióba, ami csak erősítheti a demokratikus intézményrendszert. Minden jól működő politikai rendszer lényege a *kiszámíthatóság*, ideális esetben ez szavatolja az állampolgárok és a befektetők számára szükséges biztonságot, nem pedig a képviselők elmozdíthatatlansága vagy a kormányzatnak adott szabad kéz. Minél több pólusú egy politikai rendszer, annál demokratikusabb, még akkor is, ha ez sok esetben lelassítja, túlbürokratizálja a mechanizmusokat. Az állampolgári jogok aktív gyakorlása nélkül (szólas- és gyülekezési szabadság) nincs valódi demokrácia, betegségei előbb vagy utóbb felszínre kerülnek.

A mobildemokrácia és az IKTp híveinek második példája az e-közigazgatás, amely látható módon szintén támogatja a demokratikus jogok, ti. az állampolgári jogok gyakorlását. Ezzel a kérdéssel a következőkben foglalkozom részletesen.

A szolgáltató állam politikai illúziója

Az alábbiakban arra szeretnék rávilágítani, hogy az *e-közigazgatás* térnyerése és az erre épülő *szolgáltató állam* politikai programja a társadalmi valóság demokratizálódásának illúzióját kelti. Az e-közigazgatási programok az internet általánossá válásával, költségeinek csökkenésével és a széles sávú elérések elterjedésével párhuzamosan kezdtek megfogalmazódni az utóbbi egy-két évtizedben. Ahogy ez lenni szokott, némi késéssel nálunk is megjelentek az első e-közigazgatási programok. A hazai egykapus e-közigazgatási ügyfél-tájékoztatás vezető rendszere az APEH rendszerét is bekebelező *Ügyfélkapu* (www.magyarorszag.hu) lett. Kezdeti gyengeségeiről, kidolgozatlanságáról, „használatlanságáról” már többen írtak, s az all-in-one egykapus rendszerek túlméretezettségének problémái is hamar a viták homlokterébe kerültek. Mindezzel együtt mégis üdvözlendő, hogy a kormányzat végre hangsúlyt fektet a mindenki életét megkönnyítő e-ügyintézés fejlesztésére. Olyannyira szívén viseli a kormányzat ezt a törekvést, hogy az *Új Magyarország Fejlesztési Terv* keretében meghirdetett fejlesztési célok között már konkrétan szerepel az e-közigazgatás. Az *Elektronikus Közigazgatás Operatív Program* részletesen elemzi a 2013-ig megvalósítandó fejlesztési célokat (NFÜ, 2007). Az operatív program legfőbb célja a közigazgatás teljesítményének javítása és a működési hatékonyság növelése. E célok megvalósítását a közigazgatási munkafolyamatok megújításán, szolgáltató jellegűvé tételén keresztül kívánja elérni. A program alapjául az Európai Bizottság *i2010: európai információs társadalom a növekedésért és a foglalkoztatásért* című dokumentuma szolgál (EKB, 2005). Nem is meglepő, hogy mindkét dokumentum középpontjában kizárólag a gazdasági folyamatok élénkítésének feladata áll. Még az olyan szociálisnak tűnő célok is, mint a fogyasztóvédelem, a munkahelyteremtés és a tudásalapú társadalom megteremtése, mind-mind primer gazdasági célokat

szolgálnak, a politikai és gazdasági célok mögött meg sem jelennek a társadalom számára szintén fontos kulturális és valódi szociális (társadalompolitikai) célok. Egy korábbi tanulmányomban már részletesebben elemeztem, hogy pl. az élethosszig tartó tanulás politikai programja mennyire a „báránybőrbe bújt farkas” (Faragó 2002). Bayer Judit írása alapján világos, hogy a politikai törekvések az internet megjelenésével szerzett természetes jogok korlátozására, nem pedig a gazdasági és politikai jogok bővítésére, a szabadságjogok kiteljesítésére irányulnak. Nem az internet működéséhez szükséges jogszabályi környezet megteremtése ellen érvelek, hanem például a szerzői jogok premodern felfogása iránti görcsös ragaszkodás társadalmi meghaladottságára kívánom felhívni a figyelmet. E téma külön tanulmányt is megérdemelne, így most csak utalni szeretnék rá, hogy az internet által megteremtett hálózati környezet tökéletesen lehetlenné teszi ezeknek a régről öröklött jogoknak a betartását. A technikai környezet által erősen formált közgondolkodás (társadalmi tudás) például ma már a legkevésbé sem tekinti lopásnak a digitálisan közzétett video- és hanganyagok letöltését. A szerzői jog kérdése is egyik jó példája annak, hogy a politikai gondolkodás mennyire *nem hajlandó követni* az állampolgári gondolkodás és igény változását, a kialakult technokulturális környezetet; téves módon inkább a gondolkodást szeretné a régről megmaradt jogszabályokhoz, jogi normákhoz igazítani, ami szociológiai abszurdum.

A közigazgatás hatékonyságának informatikai eszközökkel történő növelése ugyan fontos feladat, de ez csak a bürokratikus folyamatok felgyorsítását célozza, méghozzá elsősorban a gazdasági folyamatok felgyorsítása érdekében. A szolgáltató állam programja azt sugallja, mintha az állam jobban oda akarna figyelni állampolgárai véleményére, igényeire, hogy azokat beépítse a döntési folyamatokba. A helyzet azonban éppen ennek ellenkezője: a bürokratikus folyamatok felgyorsítása a kizárólag felülről diktált gazdasági-politikai célok elérése érdekében. Nem véletlen, hogy a politikai elit szívesen támogatja ezeket a törekvéseket, hiszen a szolgáltatóállam-program politikai-pszichológiai hatásai azt az érzetet keltik, mintha az állampolgár demokratikus jogai erősödnének, holott csak *bürokratikus kötelezettségeinek* lesz képes hatékonyabban eleget tenni: könnyebben és kevesebb fáradsággal fizeti be az adót vagy az egyes okiratok utáni illetéket, s végre jogot kap arra, hogy megnézhesse hazája jogszabályait, amelyekhez eddig ingyenesen egyszerűen nem juthatott hozzá. Mint a politikai és bürokratikus folyamatok elszenvetője ugyan rugalmasabban lesz képes intézni ügyeit, de senki sem kérdezi meg továbbra sem, hogy milyen ügyeket is kellene intéznie, és mennyiben kellene a bürokratikus eljárásokat módosítani ahhoz, hogy valóban jobban menjenek az ország dolgai. Az állampolgár csak kötelességei teljesítéséhez és már meglévő jogai érvényesítéséhez kap technikai segítséget, ami ugyan a demokratizálás irányába mutat, de korántsem meríti ki az informatika adta demokratizálási lehetőségeket. Az e-közigazgatás ezért nem jelent valódi előrelépést az e-demokrácia felé.

A politika hamis képet fest az államról, amikor el akarja hitetni az állampolgárokkal, hogy a bürokrácia az a költséges kolonc, amelytől minden áron meg kell szabadulnia. A „kicsi és olcsó” állam liberális állameszménye mögött a legtöbb esetben a „nagy és drága” pártpolitika igénye áll. A bürokrácia leépítése ugyan költségcsökkentéssel jár, ugyanakkor megnehezíti az állam irányításának folyamatait, kiszolgáltatottá teszi az államkasszát és az államgépezetet. Az amerikai „kisállam”-ideál is politológiai illúzió: csak ott nincs állam, ott nincs politika, ahol az állam nem akar vagy hagyományai miatt

nem tud jelen lenni. Társadalompolitika nélkül nincs valódi homogén társadalom sem. Pusztán politikai (ideológiai) döntés kérdése, hogy melyik területet töröljük a társadalompolitikai viták repertoárjából, hogy utána a piac hűvösen ölelő karjaiba lökjük. A politika megválaszthatja, hogy mely témákkal foglalkozik, hogy mely téma fontos az ország egésze számára, mely kérdések megoldására hajlandó bürokratikus apparátust létrehozni és működtetni. Ez a működtetés igen bonyolult folyamat, kívülről átláthatatlan, össze is fonódik rendesen a primer politikai célok elérésével. Ennek eredménye pedig nem más, mint a hatékonyságától megfosztott bürokrácia, hiszen működésük *valódi célját* kereső intézmények csak minimális hatékonysággal képesek működni. Az így létrehozott eredménytelen és kiszolgáltatott rendszert pedig a politika joggal és következmények nélkül kritizálja a közvélemény előtt, hogy utána ismét politikai eszközként megragadva tovább bomlassza a még működő mechanizmusokat.

Demokrácia-dichotómiák

A demokráciafogalom részletes elemzésétől terjedelmi okok miatt itt eltekintek, de nem kerülhetem el a *demokratikus részvétel* formáinak bemutatását, melyet három dichotómián keresztül kísérek meg igen röviden összefoglalni. Bemutatásuk elengedhetetlennek tűnik a helyzet pontos megértéséhez.

Az első dichotómia az *individualista* vs. *kollektív* demokrácia. Az első megközelítés nagyjából a klasszikus liberális szemlélet társadalomképéből indul ki, ahol a demokratikus intézményrendszer kialakításánál az individuum, az egyéni érdekek, célok és szándékok figyelembevételét tartja elsődlegesnek. Ez az a ma uralkodó szemlélet, ahol a „kisebbség is számít” jelszava alatt az egyéni érdekek időnként felülkerekedhetnek a kollektív érdekeken. A második fogalom a szocialisztikus elképzelésekhez áll közel, ahol a demokratikus játékszabályok kialakításánál a „többség a többségért” elv érvényesül, sokszor figyelmen kívül hagyva a kisebbségi jogokat, érdekeket is.

Egy másik dichotómia a *direkt* vs. *repräsentatív* demokrácia, amely alapján az ügyek intézését vagy közvetlenül az állampolgárra vagy azok megválasztott képviselőire hagyják. A közvetlen demokrácia legfőbb kritikusai azzal érvelnek, hogy az átlag állampolgár számára követhetetlenek az állam vezetésének feladatai, ezért jobb, ha döntési jogát átruházza választott képviselőjére, aki professzionális módon tudja menedzselni a rá bízott ügyeket – a kritikusok gyakorta hozzátesszik: ez a rendszer rendkívül költséges lenne, hiszen minden kérdésben népszavazást kellene kiírni. A képviselői demokrácia kritikusai szerint az állampolgár nem képes akaratát érvényesíteni, mert választott képviselője számos más, főként pártpolitikai szempont túlzott előtérbe helyezése mellett gyakorolja a választói képviseletet – e rendszer kritikusai gyakorta hozzátesszik: e rendszer rendkívül korrupt államot teremt, mivel a viszonylag kis létszámú politikai elit döntési pozíciójából fakadóan olyan, a döntését befolyásoló lobbikísértéseknek van kitéve, hogy végül saját anyagi jólétét helyezi előtérbe a választói érdekekkel szemben.

A harmadik dichotómia az *elit* vs. *teljes társadalom* részvétele a döntéshozatalban. Az elitek demokráciája Platón államideáljából született modern elképzelés, s alapvetően konzervatív szemléletével azt sugallja, hogy az anyagi és/vagy kulturális elitek képesek csak felelősségteljes döntést hozni az ország egészének érdekében, míg a kevésbé

tehető vagy kevésbé képzett néptömegek nem képesek kellőképpen átlátni a társadalmi-gazdasági folyamatokat. A teljes (legalábbis a teljes nagykorú) társadalom részvétel hirdető nézet szerint mindenkinek joga van beleszólni saját sorsának alakulásába, akkor is, ha nem elég tájékozott döntéseinek kimenetelét illetően.

A képviseleti demokrácia válsága

„Az e-demokratikus mennyország lehetősége a semmibe veszett, mivel a Web jelentős része a fokozatosan a kapitalista e-kereskedelem által uralt jövedelmező piaci területté vált” – írja igen pesszimistán Dányi és Sükösd tanulmányuk bevezetésében (Dányi–Sükösd 2003, 291). Lemondó hozzáállásuk oka az a pesszimizmus, amely – kevés kivételtől eltekintve – általánossá kezd válni kutatói körökben. Nem a tendenciát szeretném kétségbe vonni, pusztán utalni szeretnék arra, hogy az internet körüli jogszabályi környezet megteremtése még nem jelenti közvetlenül a hálózat teljes kapitalizálódását. Az internet és a vele együtt fejlődő más hálózatok megjelenésének társadalmi hatása óriási, lehetőségei jórészt mindmáig kiaknázatlanok. Ha azok a lehetőségek, amelyek hétköznapivá váltak a társadalmi élet legtöbb területén, nem válnak általánossá, akkor az emberekben könnyen *értékfeszültség* keletkezhet.

Az egyén nem képes magyarázatot találni arra, hogy ha az élet legtöbb területén élhet az e-kommunikáció adta lehetőségekkel, rugalmasan és szabadon véleményt alkothat, miért nem teheti meg ugyanezt mondjuk a politikában is. Miért kellene eltávolítania politikai döntéseit a választópolgárnak magától, amikor az élet minden területén szabadon és közvetlenül dönthet saját sorsáról? Sőt maga a politika várja el tőle, hogy önálló, felelős állampolgár legyen, ne terhelje az államot saját gondjaival, hanem maga oldja meg azokat: ez a felvilágosodás nyomán kialakult embereszmény és politikai ideál vált általánossá az ún. szabad világban. *Lemaradásban van a demokratikus intézményrendszer* ahhoz az egyre rugalmasabb hálózati környezethez képest, amely a hétköznapjainkban körbevesz bennünket. Az átlag választó egy évtizedben legfeljebb néhány alkalommal dönthet közvetlenül a saját és a közössége sorsát érintő politikai kérdésekről, minden más esetben az általa megválasztott politikai elit dönt a feje fölött. Álláspontom szerint a demokratikus intézményrendszernek igazodnia kell a hálózatok biztosított környezethez, fel kell zárkóznia a társas élet többi területéhez, mert csak a választói döntések közvetlenebbé tételén keresztül kerülhető el, hogy a feszültségek tovább nőjenek, felerősödjenek a szélsőségek, és a közép- és szélsőségek teljes politikai apátiába süllyedjenek.

Manuel Castells hálózattársadalom-modellje szerint a nemzetállam *elveszti hatalmát*, a nemzeti ideológia szétporlad, mindezek helyett a tőke, a technológia, a kommunikáció és a fogyasztás kerül a középpontba – a nemzetállam végeredményben elveszíti az információ kontrolljáért folyó nagy küzdelmet (Castells 1997, 243–259). Castellsnek ugyan igaza van abban, hogy a nemzetállam némiképp kiszolgáltatódik a tőkének és a multinacionális cégeknek, ugyanakkor mindenképpen túlzás azt állítani, hogy a nemzetállam ezzel teljesen elveszteni hatalmát és befolyását, mint ahogy a nemzeti ideológia végének víziója is túlzónak tűnik. Éppen ellenkezőleg: tipikus kelet-közép-európai jelenség, hogy az antiglobalista mozgalmak sokkal erőteljesebben képesek megszer-

vezni magukat a jobboldalon, politikai támogatóik, esetleges szavazóbázisuk messze meghaladja a baloldali antiglobalista mozgalmak társadalmi bázisát. Míg az előbbieket a mérsékelt jobboldalról is lelkes támogatókra lelnek, addig a mérsékelt baloldal éppen a globalizmus elkötelezett híveként definiálja magát. A nemzeti ideológia tehát egyre erőteljesebben talál magára a mindent egyneműsíteni kívánó fogyasztói-globalista típusú liberalizmussal szemben.⁷ Castells egyébként maga is utal az antiglobalizmust jobboldalról támogató csoportokra (*defensive communalism*), de ezeket csak mint a helyzetet rosszul értékelő, téves ideológiákat, hamis tudatokat mutatja be (Castells 1997, 308). A demokrácia krízisének okát Castells a politikai rendszer elhiteltelenedésében látja: „A médiaaréna csapdájában, az egyszemélyi vezetés foglyaként, a technológia által támogatott manipuláció függésében, törvénytelen pénzügyekkel övezve, a botránypolitizálás szorgalmazójaként és alávetettjeként a többpártrendszer elveszítette varázsát és megbízhatóságát – gyakorlatilag olyan bürokratikus maradvánnyá vált, amely elveszítette a közbizalmat” (Castells 1997, 343).⁸ Ebben a mondatában Castells igen élesen összegzi azt a politikai helyzetet, amely korunk legjelentősebb demokratikus deficitjét jelenti. Máshol is kiválóan mutat rá, hogy a 18. században kialakuló, egykor még progresszív liberális demokrácia hogyan üresedett ki: „Nem arról van szó, hogy ez már csak »formális demokrácia«: vagyis hogy a demokrácia kívül került az olyan lényeges »formákon«, mint a titkos és általános szavazójog vagy a polgári szabadságjogok tisztelete, hanem arról, hogy a demokratikus gyakorlat új intézményi, kulturális és technológiai feltételei *elavulttá tették* (kiemelés – F. P.) a mostani többpártrendszert és a versenyalapú politikai rezsimet a hálózattársadalom politikai reprezentációjának megfelelő mechanizmusok között” (Castells 1997, 349). Pontosan ez az a jelenség, amelyet korábban a *politika lemaradásaként* jellemeztem. A demokratikus intézményrendszer lépéshátrányba került a társadalmi-technikai változásokhoz képest: ennek felismerése és a politikai változások ösztönzése nélkül aligha kerülhet el egy komolyabb, a teljes atlanti kultúrát megrengető politikai válság.

Félközvetlen demokrácia

Castells számára a politikában való aktív állampolgári részvétel 1997-ben még alig jelentett mást, mint a hálózati térben megszervezett vagy közzétett véleménycserét (Castells 1997, 350–351). Ezzel a legtöbb IKTp képviselő szerint is osztott nézettel szemben áll Alvin Toffler álláspontja. „A harmadik hullám” című 1980-ban megjelent – mára klasszikussá vált, magyarra is lefordított – munkájában korunkat Toffler is a nemzetállamok felbomlásának időszakként jellemzi (Toffler 2001, 334–344). Castells kissé egyoldalú értékelésével szemben Toffler arra is rámutat, hogy a klasszikus nemzetállam fokozatos megszűnése még nem jelenti a nemzetek megszűnését is. Az atlanti államok

⁷ Másik kérdés, hogy a mai heterogén politikai törekvések mennyiben nevezhetők egyáltalán ideológiáknak, ez a probléma azonban az ideológiák mindegyikét – nem csupán a nemzeti ideológiát – érinti.

⁸ A kötetnek létezik magyar fordítása is, tanulmányomban mégis a saját fordításomban hivatkozom a szerzőre, mivel az általam kiragadott idézetek éle elvész a hivatalos magyar fordításban – ez persze nem befolyásolja a magyar fordítás hitelességét, pontosságát.

nyitott, befogadó politikája, a multikulturális lét szükségképpen életre hívja azokat a konzervatív csoportokat, amelyek nem kívánnak osztozni e létforma alapértékein: a multikapitalizmuson és a globális életvitelen, értékrenden. A kifelé forduló állammal szemben elindulnak a befelé forduló nemzeti mechanizmusok: előbb-utóbb mindenki a saját elveszett értékeit, hagyományait kutatja a kialakult értékválságban, legyen szó a többségi társadalom képviselőiről vagy a kisebbségekről. Nem állítom, hogy ne alakulnának ki új identitások, követhető új értékek a Toffler által is transznacionálisnak nevezett társadalomban, csak arra próbálok rámutatni, hogy ezek nem felelnek meg a társadalom jelentős csoportjai számára, melyek inkább a gyökereiknél találják meg önmagukat. A harmadik hullám (vagyis az IKT mindent elöntő áradata) „óriási nyomás gyakorol a nemzetállamra” (Toffler 2001, 344). E nyomás alatt újraértékelődik az állam szerepe és a nemzet fogalma is. Még ma is e folyamat kellős közepében vagyunk, így túl sok biztosat nem állíthatunk e dolog végső kimeneteléről. Annyit azonban már most is megállapíthatunk, hogy az *állam* egyre jobban leválik a választói akaratról, a politikai elit pedig egyre inkább próbál önálló életet élni. A *nemzet* fogalma minden szalonképes politikai törekvés értelmezésében egyre inkább elveszíti etnikai-faji jellegét, fokozatosan kulturális, hagyománykövető színezetet ölt. Nem csoda hát, hogy a globalizmus kérdésében térségünkben sok, a fenti értelemben vett nacionalista csoport válik anti-globalistává, míg az állam a globalizmus elkötelezett híve marad.⁹

Toffler szerint a harmadik hullám nemcsak társadalmi változásokat indukál, hanem hagyományokat, korábbi társadalmi viszonyokat is életre hív. „A harmadik hullám civilizációjáról [...] kiderül, hogy sok jellemvonása – a decentralizált termelés, a megfelelő méretskála, a megújítható energia, a dezurbanizáció, az otthoni munka és a saját használatra való termelés magas szintje, hogy csak néhányat említsünk – emlékeztet az első hullám társadalmainak jellegzetességeire. Olyasmint látunk, ami meglehetősen emlékeztet bizonyos dialektikus visszatérésre” (Toffler 2001, 364). A globális nyitottság tehát együttjár a koriábbi hagyományok iránti nosztalgiával, valamiféle befelé forduló, a közösséget és privát szférát kereső attitűd megjelenésével. E két tendencia párhuzamosan jelentkezik korunk társadalmában, nemcsak az atlanti kultúrában, hanem az egész információs technológia által elárasztott világban is. A nemzetállam felbomlásának tényét sokan kritikátlanul veszik tudomásul, holott ami születőben van, az *a legkevésbé sem* a nemzetietlen állam.

Castellst megelőzően már Toffler is felismerte az IKT-korszak politikájának diszfunkcionális működését. Toffler azonban nem elégszik meg azzal, hogy a politika döntésképtelenségének okait kutassa, hanem világosan kijelenti: „A harmadik hullám civilizációja nem működhet a második hullám politikai struktúrájával [...] Ami napjainkban igazán megdöbbentő, az az, hogy kormányaink még egyáltalán működnek. Egyetlen vállalatigazgató sem kísérelne meg ma egy nagy céget vezetni, ha annak szervezeti felépítését egy olyan 18. századi előd pennája vázolta volna fel, aki összes menedzseri tapasztalatát egy uradalmi gazdaság intézőjeként szerezte. Egyetlen épeszű pilóta sem próbálna meg szuperszonikus repülőgépet vezetni a Blériot vagy Lindberg idejéből

⁹ A multinacionális vállalatok érdekei és a nemzeti, állami érdekek közötti ellentét jelentőségét is érdemes ezen a ponton megemlíteni, ennek részletes elemzése azonban szétfeszítené tanulmányom kereteit.

való avitt navigációs és vezérlő műszerekkel. Márpedig mi nagyjából ezzel próbálkozunk most a politikában” (Toffler 2001, 425; 447).

A képviseleti demokrácia válságának egyik oka az, hogy a hatalom nem a társadalom egyre nagyobb csoportjainak kezébe jut, hanem a már meglévő politikai elit csoportjai között aprózódik szét olyan mértékben, hogy a felelősségi viszonyok egyre megállapíthatatlanabbak (Toffler 2001, 428). A felgyorsult társadalmi-politikai viszonyok között megjelenő szétaprózódott, relativizált felelősségi körök az állampolgár számára végképp követhetlenné teszik a politikai aréna eseményeit. Ennek következménye a többségi vélemény széthullása és a demasszifikálódás folyamata, amelynek eredményeként a közéletet tiszavirág életű társadalmi mozgalmak töltik meg. Bourdieu álláspontja aktuálisabb, mint valaha: a közvélemény létének valaha volt illúziója végképp ködbe vész.

A harmadik hullám forradalmi kihívása szemben áll a második hullám elavult intézményeivel, amelyek nem képesek megbirkózni az új kihívásokkal. A politika is érzékeli ezt a helyzetet, ezért szorgalmazza az olyan intézményrendszereknek a harmadik hullámhoz történő igazítását, mint például a közigazgatás. A hatalom bármely társadalmi intézmény átalakítását kikényszerítheti, de saját magával szemben képtelen kényszerítő erővel hatni. A képviseleti demokrácia válságát a politika nem képes saját erejéből megoldani, a válság azonban nyilvánvaló, a változtatás irányát pedig éppen az IKT kínálja.

„A harmadik hullám kormányzatainak első eretnek elve a *kisebbségi hatalom* (kiemelés – F. P.)” – kezd grandiózus tervének felvázolásához Toffler (Toffler 2001, 452). A közakarát, a többségi vélemény megszűnésével a tömeg elveszti jelentőségét, helyét az egymás mellett élő, különféle alapokon szerveződő kisebbségi közösségek veszik át, melyek mindegyike saját, időnként egymással szövetségre lépő érdekcsoportokat alkot.¹⁰ A kisebbségek tábora igen sokrétű; nemcsak a klasszikus nemzeti, vallási, politikai kisebbségekről van szó, hanem a kisebbségi létforma igen széles spektrumáról. A foglalkozásuk, munkakörülményeik, lakóhelyük, egészségi állapotuk alapján egy csoportba kerülő érdekszövetségek éppúgy idetartoznak, mint az egyszerű baráti körök vagy az egyes hobbik alapján létrejövő közösségek. A szociológiai adottságok politikailag is egy platformra helyezik az egyes közösségek tagjait, bárhogy is szerveződjenek ezek a csoportok. A jóléti társadalmakban a szegények is kisebbségbe kerülnek, érdekeik érvényesítése így aligha képzelhető el valamiféle többségi akaraton keresztül. A helyzet megoldását Toffler az avitt, statikus döntéshozatali mechanizmusok dinamizálásában látja. Az igen széles skálán elérhető kommunikációs csatornák már most is könnyedén lehetővé teszik, hogy az egyes érdekcsoportok egymásra találjanak, egyeztetessék érdekeiket, szövetséget alkothassanak.

Toffler – kissé utópisztikus módon – a jelenlegi pártrendszer fenntartása helyett az ún. ideiglenes pártok kialakítása mellett érvel, amelyek így jól leképezhetnék az egyes *ad hoc* érdekszövetségek politikai akarátát. Koncepciójának nem is ez a része az igazán továbbgondolásra méltó, hanem sokkal inkább az, amely a politikai döntések

¹⁰ Toffler szerint az osztálystruktúra is megszűnik. Klasszikus marxi formája talán valóban, de ezek az egyes kisebbségi csoportok érdekei időről időre találkoznak, képlékenységük pedig korántsem akkora, ahogy Toffler gondolta. A kérdés részletes értékeléséről azonban itt ismét el kell tekintenünk.

részbeni átadására, a *félközvetlen demokrácia* kialakítására vonatkozik. A koncepció lényege, hogy a pártok visszaadják döntési jogkörük egy részét a választóknak, amelyet azok valamely IKT-hálózat segítségével gyakorolnak. Toffler arról expliciten nem nyilatkozik, hogy miért nem kívánja a képviselői demokrácia teljes átalakítását, de a sorok között olvasva nyugodtan kijelenthető: Toffler nem az állam jelenlegi működésének teljes felszámolását kívánja. A koncepció korántsem olyan radikális, mint első hallásra tűnik. Sokkal inkább a több kisebbségi csoport által alkotott többség aktív bevonását szorgalmazza a politikai döntéshozatalba. A kötelező oktatási tervekbe épített állampolgári ismeretekkel mélyíthetők el az állampolgárok politikai ismeretei, akik így hatékonyabban tudnak véleményt alkotni egy-egy szakmai vitáról, amely a végső öntés meghozatalában komoly támaszt nyújthat. Toffler nem anarchista, nem az államhatalom teljes leépítését szorgalmazza, pusztán a *par excellence* politikai döntések egy részét szeretné visszaadni a választópolgároknak.¹¹ Bár a stratégiai döntések Toffler szerint sem átadhatók, a feszültségek csökkentése érdekében mégis elkerülhetetlen a döntési jogok újraelosztása. Ha figyelembe vesszük, hogy igen rövid időn belül hazánkban is több olyan hálózat áll majd rendelkezésre, amely *bárki* számára lehetővé teszi a vitákban való részvételt és a közvetlen szavazást, már nem is tűnik olyan utópisztikusnak a gondolat. A politika továbbra is a cédulás szavazásban „hisz”, de ez ugyan mely történelmi időszak technológiáját idézi!? Ugyan ki használ ma cédulákat!?

Hálózatdemokrácia

Castells egyik legújabb tanulmányában több helyen is Toffleréhez hasonló gondolatokat olvashatunk, bár nála még közvetett utalást sem találunk arra, hogy bármit is merített volna az említett szerző munkáiból. „A politikai intézményeknek létezik egy még mélyebb átalakulási folyamata: *egy új államforma jelenik meg*, amely felváltja az ipari korszak nemzetállamait [...] Mivel a hálózattársadalom globális, a hálózattársadalom államai nem működhetnek kizárólag vagy elsősorban nemzetállami keretek között” (Castells 2006, 15). A nemzetállamot felváltó globális kormányzati formát Castells nem valamiféle globális csúcskormányzatként képzei el, hanem az egyes kormányok hálózatosodására utal. Kissé erőltetett hálózatmetaforájából nehéz kihámozni, hogy mit is ért pontosan „hálózatosodó kormányzatokon”, ugyanakkor írásaiból világos, hogy a multinacionális tőke és a politika egyre erősödő kapcsolata legalábbis igen erőteljesen van jelen ebben a koncepcióban. Egyszerűen megfogalmazva: a politikai döntéseket egyre inkább a multinacionális érdekek határozzák meg, és egyre kevésbé tűnik fontosnak a nemzeti, társadalmi és természeti érdekek figyelembevétele.

Bár Castells a politikai érdekérvényesítés új jelenségei közül továbbra is a hálózati jelenlét által alátámasztott szociabilitást tartja a legjelentősebbnek (a hálózatok mint csoportszervezők a csoportkohézió legfontosabb eszközei), ebben az írásában már megjelenik az erőteljesebb választói részvétel igénye is. „A közszféra reformja irányít min-

¹¹ Többben, részben Toffler is a politikai döntések helyi, önkormányzati szintre küldése mellett érvelnek, ez egy lehetséges alternatíva, de nem válthatja ki teljes egészében a közös ügyekről szóló vitákat, a közös döntéseket.

den mást a hálózattársadalom hatékony kialakításának folyamatában. Ebbe belatarozik az e-irányítás (*e-governance*) (az e-kormányzatnál (*e-government*) tágabb fogalom, amely magában foglalja a választói részvételt és a politikai döntéshozatalt) és az e-egészségügy, az e-oktatás, az e-biztonság és a kommunikációs ipar dinamikus szabályozási rendszerének elegye, amelyeket a társadalmi értékekhez és igényekhez igazítanak. [...] Az ipari korszak racionális bürokratikus állammodellje teljes ellentmondásban áll a hálózattársadalom elvárásaival és folyamataival” (Castells 2006, 17). Világos, hogy Castells kiáll a bürokrácia átalakításának fontossága mellett, és egyre egyértelműbbek nézetei a közvetlen demokrácia támogatását illetően is: „a kommunikáció demokráciájának elfogadása a közvetlen demokrácia elfogadását jelenti, valami olyat, amit még soha egyetlen állam sem fogadott el a történelem során” (Castells 2006, 20).

Összefoglalás

Egyre nyilvánvalóbb tehát, hogy Castells is támogatja-e a közvetlen demokrácia kialakításának valamely törekvését, s ezzel a *hálózattársadalom* és a *harmadik hullám* koncepciója azonos platformra kerül. Mindkét koncepció a posztindusztrializmus elvét vallja, vagyis azt a nézetet, hogy korunk társadalmi már nem azonosak az ipari társadalmak közösségével, s ebben az új technológiáknak, az IKT általánossá válásának komoly szerepe van. Korunk gazdasága és kulturális közege mélyen összekapcsolódik az információs és kommunikációs technológiákkal, s ennek hatására bizonyos hálózati gyakorlatok általánossá váltak. Ezek kulturális beépülése organikus módon ment végbe, amit nem követett tényleges politikai változás. Még mindig egy korábbi kulturális-gazdasági közeg politikai berendezkedése szerint élünk, holott az új technokulturális környezet már más igényeket ébreszt az állampolgároknak. Ami természetes a gazdaságban és a kultúrában, annak természetesnek kell lennie a politikában is – e nélkül értetlenség és társadalmi feszültség keletkezik. A politika nem bújhat sokáig az e-gazdaság és az e-közigazgatás szoknyája mögé, hiszen a bürokratikus végrehajtás technokulturális felzárkózása még nagyobb nyomást fog gyakorolni a hatalom tulajdonosaira. Az egyre növekvő társadalmi feszültség hosszú távon csak a képviselői demokrácia reformján keresztül enyhíthető.

Irodalom

- Bayer Judit 2005. *A háló szabadsága: Az internet tartalmának szabályozási problémái a véleménynyilvánítás szabadsága tükrében*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó – Zsigmond Király Főiskola.
- Bell, Daniel 1974. *The Coming of Post-Industrial Society*. London, Heineman.
- Bell, Daniel 1976. *The Cultural Contradictions of Capitalism*. New York, Basic Books.
- Castells, Manuel 1997. *The Information Age: Economy, Society and Culture Vol. II. – The Power of Identity*. Oxford – Massachusetts, Blackwell Publishers (magyarul: Manuel, Castells: *Az identitás hatalma*. Budapest, Gondolat – Infonia, 2006).
- Castells, Manuel: The Network Society: From Knowledge to Policy. In: Castells, Manuel – Cardoso, Gustavo (eds.): 2006. *The Network Society: From Knowledge to Policy*. Washington, D. C., Johns Hopkins Center for Transatlantic Relations.

- Dányi Endre – Sükösd Miklós 2003. Who's in Control? Viral Politics and Control Crisis in Mobile Election Campaigns. In: Nyíri, Kristóf (ed.): i. m., 285–315.
- Európai Közösségek Bizottsága (EKB) 2005. i2010: európai információs társadalom a növekedésért és a foglalkoztatásért. http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/hu/com/2005/com2005_0229hu01.doc: Brüsszel, 1. 6. 2005.
- Faragó Péter 2002. A tudástársadalom mítosza. *JelKép*, 2002/4. 49–67.
- Fortunati, Leopoldina 2003. The Mobile Phone and Democracy: An Ambivalent Relationship, in Nyíri, Kristóf (ed.): *Mobil Democracy: Essays on the Society, Self and Politics*, Vienna, Passagen Verlag, 239–258.
- G8 Kyushu-Okinawa Summit (2007): Okinawa Charter on Global Information Society. <http://www.mofa.go.jp/policy/economy/summit/2000/documents/charter.html>
- Kedzie, Christopher 1997. Communication and Democracy: Coincident Revolutions and the Emergent Dictators. http://www.rand.org/pubs/authors/k/kedzie_christopher.html
- Mattelart, Armand 2004 [2001]. *Az információs társadalom története*. Budapest, Gondolat – Infonia.
- Nemzeti Fejlesztési Ügynökség (NFÜ) (2007): Elektronikus Közigazgatás Operatív Program. http://www.nfu.hu/download/1764/ekop_070703_hu.pdf
- Nyíri, Kristóf (ed.) 2003. *Mobil Democracy: Essays on the Society, Self and Politics*, Vienna, Passagen Verlag.
- Paragas, Fernando 2003. Dramatextism: Mobile telephony and People Power in the Philippines, in Nyíri, Kristóf, i. m., 259–283.
- Shing, Dong Kim 2003. The Shaping of New Politics in the Era of Mobile and Cyber Communication: The internet, Mobil Phone and Political Participation in Korea, in Nyíri, Kristóf (ed.): i. m., 317–325.
- Szalai Erzsébet 2006. *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet...* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Toffler, Alvin 2001 [1980]. *A harmadik hullám*. Budapest, Typotex.